

DİN EĞİTİMİNİN HEDEFLERİ BAĞLAMINDA BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ THE CULTURE OF COEXISTENCE IN CONTEXT OF THE TARGETS OF RELIGIOUS EDUCATION

Adem GÜNEŞ*

Öz

Bir arada yaşama aynı toplumda yaşayan bireylerin, sahip oldukları din, dil, ırk, kültür gibi farklı özelliklerini, ayrıştırma unsuru olmaktan çıkarıp toplumsal bir zenginlik haline dönüştürebilmeleridir. Birtakım hukuki, siyasi ve idari prensiplerin yanında eğitimle altyapısı sürekli beslenmesi gereken barış, adalet, empati, hoşgörü gibi evrensel değerler, bu olgunun temel kodlarını oluşturur. Bu çalışma literatür ve doküman incelemesine dayalı bir araştırmadır. Bu sebeple yöntem çerçevesinde “bir arada yaşama kültürü” ile “din eğitiminin hedefleri” hakkındaki ilgili literatür incelenmiştir. Araştırmada öncelikle bu tecrübenin tarihteki önemli örneklerine yer verilmiş, ardından bir arada yaşamının temel ve evrensel dinamikleri ele alınmış, son kısımda ise din eğitiminin bir arada yaşama tecrübesini daha uzun soluklu hale getirmede hangi stratejilerle hareket etmesi gerektiğiyle ilgili prensipler ortaya konmuştur. Araştırma sonuç olarak “hedefleri açısından din eğitiminin formal ve informal olmak üzere her türlü eğitim alanında kullandığı yöntem ve din dili itibarıyla ayrıştırma ve ötekileştirmeye sebebiyet verici tutumlardan uzak durması gerektiği” fikrine vurgu yapılmaktadır. Konu genel olarak İslam din eğitimi açısından ele alınmış, çok kültürlülük bağlamında tartışılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Bir Arada Yaşama, Barış Eğitimi, Saygı, Hoşgörü.

Abstract

Coexistence is an effort to transform into social wealth avoiding being a separate element the different characteristics of individuals or groups of living in the same society such as religion, language, race, culture and worldview. Legal, political and administrative principles as well as humanitarian values constitute the basic codes of this experience. The result of the work emphasized is; Religious education should be avoided from the attitudes that cause discrimination and othering in the form of methods and religious language used in any educational field, both formal and informal. The subject has been discussed generally from the perspective of Islamic religion and Muslims and has not been discussed in the context of multiculturalism.

Keywords: Religion Education, Coexistence, Peace Education, Respect, Tolerance.

1. Giriş

Bir arada yaşama olgusu, insanlığın varoluşunun başlangıcına kadar uzanan bir tecrübedir. Din, dil, ırk gibi unsurlar bireylerin ve toplumların başta dünya görüşü oluşturma ve yaşamı anlamlandırma gibi temel konularda farklılaşmalarını sağlamıştır. Gerek İslam gerekse diğer büyük dinler insanlar arasındaki bu farklılıkları kendi inanca ve ahlak dinamikleri içinde tanımlamışlardır. İnsanın iradesine bağlı olarak değiştirebileceği farklılıklar yanında, yaratılış kaynaklı, elinde olmayan ve değiştiremeyeceği bir takım farklılıklar da mevcuttur. Yeryüzünün farklı imkan ve şartlarında doğmasından kaynaklı olarak yaşamın bıraktığı izlerden insan sorumlu değildir. Öğrenme yoluyla, aklını kullanarak ve üzerinde düşünmekle daha iyiye doğru değiştirip geliştirebileceği şeylerden ise insan sorumludur (Bilgin, 2001: 11). Farklılıkların insanoğluna fayda sağlayacak bir hikmet sebebiyle olduğunu bu sebepten ayrımcılığa gidilmesinin Allah tarafından kabul görmeyen bir fiil olduğuna, ayetlerde vurgu yapılmıştır (Hucurât 49/13). Ancak insanoğlu gerek yapısal gerekse sonradan kazandığı farklılıklar üzerinden ötekileri değiştirmeye, kendi gibi olma konusunda zorlamaya veya onları kontrol etmeye yönelebilmektedir. Hal böyle olunca paylaşılan coğrafya üzerinde kendinden olmayan inanç sahiplerini biçimlendirmeye yönelik eğilimler bireysel, toplumsal hatta siyasal düzeyde dışlama, ayrımcılık, ötekileştirme ve şiddete dönüşebilmektedir. Geçmişten günümüze birçok örneğinde görüldüğü gibi bir arada yaşama ile şiddet bir çok kereler karşı karşıya gelmiştir. Böylesi bir durumda bir arada yaşama tecrübesi ya tamamen nihayete ermekte ya da sancılı süreçlere dönüşebilmektedir. O zaman bu tecrübe, bir arada yaşama olayından ziyade, öteki inançlara katlanma, onları kollama hatta onlara yaşam hakkı tanımama noktasına evrilmektedir.

Bir arada yaşama yürütülmesi pek kolay olmayan süreçlerden oluşur. Bir takım hukuki, siyasi ve idari prensiplerin yanında eğitimle sürekli korunması gereken evrensel değerler, bu tecrübenin temel kodlarıdır. Bir arada yaşama tecrübesinin uzun soluklu olması çoğunlukla olgunun değerler kısmıyla ilgilidir. Eğitimin vazgeçilemez bir alanı olarak din eğitimi de bu hususta önemli sorumluluklar üstlenmektedir.

*Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

Toplumda doğru din algısı ve dinî yaşayışın oluşmasına ve sürdürülmesine imkân sağlamak, dinin insanı önceleyen bir yapıda olduğunu ve bir arada yaşamanın temel kodlarının dinin özünde var olduğunu ortaya koymak, doğru din dili ve öğretim yöntemleri kullanarak hem dinin hem de temel insanî değerlerin öğretimini gerçekleştirmek gibi hususlar, din eğitiminin bu konuda yükleneceği sorumlulukların başında gelmektedir.

2. Yöntem

Araştırma literatür ve döküman incelemesi yöntemine dayanmaktadır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı kaynakların analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 187). Bu sebeple yöntem çerçevesinde iki ayrı konu olan “bir arada yaşama” olgusu ile “din eğitiminin hedefleri” hakkındaki alan yazın incelenmiştir. Öncelikle, “bir arada yaşama” olgusu tarihsel bakımdan bir analize tabi tutularak önemli örneklerine yer verilmiş, ardından din eğitiminin genel hedefleri bağlamında bir arada yaşama olgusu ele alınarak din eğitiminin bu konudaki oluşturması gereken stratejiler ortaya konulmuştur. Araştırma, bir arada yaşamanın tarafı olan diğer inanç sahipleriyle sınırlı kalmamış, farklı düşünce ve kanaatlere sahip Müslümanlar arasında ortak değerler etrafında buluşmamanın neden olduğu problemlerin derinleşmesinden dolayı, olgunun içe dönük yönüne de yer yer atıflarda bulunulmuştur.

3. Bulgular

3.1. Bir Arada Yaşama Tecrübesine Örnekler

Tarih boyunca Müslümanlar bir arada yaşama adına farklı coğrafyalarda birçok tecrübe kaydetmişlerdir. Avrupa topraklarında Endülüs, Asya ve Anadolu topraklarında Selçuklu ve Osmanlı örnekleri, bir arada yaşama tecrübesinin başlıca örnekleridir. Müslümanların 711’de başlayan Endülüs topraklarındaki varlıkları, 15. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür. Bu topraklarda buldukları sürede Müslümanlar, çok kültürlü bir medeniyeti sürdürme çabasıyla Endülüs toplumunu yeniden şekillendirmişlerdir (Özdemir, 2010: 33). Elbette bunda Kur’an’ın bir arada yaşama adına ortaya koyduğu temel ilkeler ve Hz. Peygamber’in uygulamaları esas rolü oynamıştır. Burada din farklılığı müşterek hayat alanlarının ortaya çıkmasına engel olmamış, aksine farklı dinden insanların enerjilerini bir medeniyet etrafında birleştirme fırsatını doğurmuştur (Özdemir, 2013: 147).

Müslümanların idaresinde gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar hem sosyal hayatlarını hem de inançlarını baskı altında kalmadan yaşama imkânı bulmuşlardır. Şehirde, sarayda, orduda, çarşıda ve mahallede bir arada bulunan Müslüman ve gayrimüslimler, sonuçta sosyal hayatta iç içe olmuşlardır. Ayrıca liyakatlerine göre devlet yönetiminde görev sahibi olmalarına müsaade edilmiş, insanlara dinlerine göre değil, becerilerine göre değer verilmiştir. Çok dinli ve çok kültürlü Endülüs toplumunda hoşgörü ruhu hakim oluşmuştur. Bütün dinlere ait ibadethaneler açık kalmış, insanlar inanç ve ibadet konusunda engellerle karşılaşmamıştır (Baş, 2011: 49; Özdemir, 2013: 141). Müslüman olmayan halk da Müslümanlara ve onların kültürlerine saygılı davranmışlar, böylece karşılıklı hoşgörü ve haklar çerçevesinde bir kültürel etkileşim gerçekleşmiştir. Hatta bu ortam Endülüs’te İslamlaşmanın kendiliğinden gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Özdemir, 2013: 132-133).

Selçuklu ve Anadolu Selçukluları döneminde farklı inançlarla ilişkilerde adalet ana prensip olmuştur. Gayrimüslimlere sağlanan insanî ve sosyal haklar sayesinde onlar Müslüman idaresini, kendi Hıristiyan idarelerine tercih eder hale gelmişlerdi (Yazıcı, 2013: 154). Yönetimden halka yansıyan bu anlayış sayesinde, farklı inançların bir arada güven içinde yaşamaları mümkün olmuştur. Selçuklu’nun bu noktaya getirdiği tecrübeyi Osmanlı, topraklarını genişletmesiyle bağlantılı olarak birçok farklı etnik tebaaya yaymayı başarabilmiştir. Öyle ki tarihi vesikalar incelendiğinde 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl sonları arasında Osmanlı nüfusunun ortalama yüzde 55-58’inin Müslüman, kalan nüfusun ise Ortadoks, Katolik ve Yahudiler’den oluştuğu, bunların da ayrıca birçok etnik kökene sahip olduğunu düşünülürse (Çetinsaya, 2005: 136; Yazıcı, 2013: 157), uzunca bir süre bir arada yaşama konusunda Osmanlı tecrübesinin önemi ortaya çıkmış olur. Osmanlı diğer inançlara karşı ırksal bir kibir ya da ayrımcılık tutumu taşımamıştır. Farklı milletlerin dinlerini yaşamalarına ve eğitimlerine engel olmamış, sağlanan adalet sayesinde haklarını rahatlıkla yaşayabilmişlerdir. Osmanlı’da 19. yüzyıla kadar Türkler kendilerini öncelikle Müslüman olarak tanımlamışlardır. Konuştıkları dil, yaşadıkları toprak ve bağlı oldukları soyun şahsi veya duygusal bir önemi olsa da diğer inançlara milliyet bakımından üstünlük kurmada geçerliliğe sahip değildi (Lewis, 2015: 4, 12). Osmanlı bu döneme kadar farklı inanç sahipleriyle, öncelikle İslam dininin insanlar arasında ayrımcılığa imkân vermeyen tutumunu esas alarak münasebet kurmayı tercih etmiştir.

Görüldüğü gibi Klasik İslam Medeniyeti, hakikatin evrenselliğine inanmış, kendi dışındaki inanç ve kültürleri kucaklayabilecek bir esnekliğe sahip bir dünya görüşüne dayanıyordu. Başta Hıristiyan ve Yahudiler olmak üzere bütün müslüman olmayan topluluklara hukuki statü verilmesi, temel hak ve

hürriyetlerinin güvence altına alınması, Müslümanların diğer din mensuplarını "öteki" olarak kategorize etmediğini göstermektedir (Kalın, 2007: 19). Müslümanların bir arada yaşama tecrübesini, farklı coğrafyalarda ve uzun soluklu olarak sürdürebilmelerinin temelinde, Kur'an'ın sosyal hayata yönelik prensipleri yanında, Hz. Peygamber'in Medine'de gerçekleştirmiş olduğu örnek uygulamalar bulunmaktadır. Medine'de İslam devleti kurulmasının ardından, sosyal düzeni korumaya yönelik olarak farklı din mensuplarıyla "Medine Sözleşmesi" adında bir mutabakat gerçekleştirilmiştir (Hamidullah, 1993: 188-200). Hz. Peygamber'in bunu yapmasındaki amaç, mevcut farklılıklara rağmen bir arada yaşama sürecinin temellerini oluşturmaktır. Öyleyse Medine tüm Medinelileri kapsayan siyasi, ekonomik ve yasal kurumları olan bir yerleşim yeri olmalıydı. Din farklılığı ve bunun getirdiği hayat tarzındaki farklılıklara rağmen Müslümanlar ve ötekiler karşılıklı hak ve sorumluluklarını bilerek bir arada yaşayabilmeliydiler. Böylece temel insani/evrensel değerler üzerine kaleme alınan ve o günün şartlarında benzeri bulunmayan bir metinle, bütün farklılıklara rağmen bir arada yaşama tecrübesinin ilk önemli örneği hayata geçirilmiş oldu (Vatandaş, 2013: 188).

3.2. Bir Arada Yaşamın Temel Dinamikleri

İnsanlığın şiddet sarmalından sıyrılmadığı çağımızda hem Müslümanların diğer inanç sahipleriyle ilişkilerinde hem de farklı etnik yapı ve mezhebe bağlı Müslümanların birbiriyle ilişkilerinde başlıca gereksinimleri barış, adalet, saygı, empati ve hoşgörü gibi temel insani evrensel değerlerdir. Bu kısımda değerlerin hem teolojik (İslam dini açısından) hem de sosyal açıdan, bir arada yaşama kültürüne nasıl temel teşkil ettikleri incelenecektir.

3.2.1. Barış

Bir arada yaşamın en kapsamlı dinamiği ve ortak yolu barıştır. Çoklukta birlik öncelikle barışla sağlanır. Dinler tarihi incelendiğinde insanı doğrudan kendine muhatap alan ilahî dinlerin temel amacının insana huzur ve güven temin etmek olduğu görülür. Bu sebeple dinler, çatışma ve savaş üretmek için değil toplumsal ve evrensel barışı gerçekleştirmek için vardır veya var olmalıdır (Doğan, 2006: 251). Bu anlamda İslam'ın barışla ilgili tutumu ve mesajları sadece isminin barış olmasıyla sınırlı değildir. İslam'ın bu konudaki tutumu, kendi hayat görüşü ya da ahlaki ve hukuki sistemleri içerisinde barışa oldukça geniş bir alan tanımasında ortaya çıkar. Bu da onun savaş ve şiddetin değil barışın tarafında durduğunu gösterir. Bunu ortaya koyan ayetlerden birisi şöyledir: "Ey iman edenler hep birden barışa girin. Şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o sizin apaçık düşmanınızdır" (Bakara 2/208). Ayet aslında İslam'ın barışa bakışını ortaya koyarken Müslümanlara da barış adına mükellefiyetler yüklemektedir. Müslümanlar öncelikle kendi içlerinde barışı tesis etmekle sorumlu olmanın yanı sıra, bütün insanlığın barış ve selamette olması için de çaba göstermekle sorumludurlar. Çünkü barış, bütün zaman ve mekânlarda huzurlu bir toplumsal yaşamın garantisidir. Konuyla ilgili bir diğer ayet ise "Rabbin dileseydi insanları elbette tekbir ümmet yapardı" (Hûd 11/118) şeklindedir. Renk, dil, ırk farklılıkları ilahi kaynaklı olduğuna göre, insanoğlundan istenen bütün farklılıklarıyla bir arada yaşamaya çalışmasıdır. O halde bir arada yaşamak için barışı esas alıp diğerlerinin hukukunu gözetmek ilahi iradeye uygun bir tavidir.

İslam'ın inanç özgürlüğü ve barışa verdiği önem, onun barış ortamında yayılmayı hedefleyen bir din olduğunu gösterir (Ünal, 2013: 21). Kur'an'ın savaşla ve düşmana hazırlıklı olmakla ilgili bir takım hükümleri mevcuttur. Ancak bu ayetler incelendiğinde İslam'ın hiçbir zaman "saldırgan savaş" tutumunu benimsemediği, şartların mecbur bıraktığı "savunmacı savaş" anlayışını benimsediği görülür. Öyle ki barış taraftarı olanlara barışla karşılık vermek Kur'an'ın bir emridir (Enfâl 8/61). Çünkü insan yaşamı her şeyden değerlidir ve onun muhafazası için barış ve güvenlik ortamı olmazsa olmazdır. İslam'ın en önemli hedeflerinden biri güvenilir bireyler yetiştirmektir. Bu hedefe ulaşmak, İslam'ın insanı merkeze alan ahlaki prensiplerinin esas alınmasıyla mümkündür (Yılmaz, 2003: 21). İnsan hayatına büyük değer veren İslam dini, insanı haksız yere canından edebilecek bütün tutumları yasaklamış, bir insanın canına kıymayı bütün insanlığa karşı yapılmış bir fiil (bkz. Mâide 5/32) gibi kabul ederek barışçıl tavrını evrensel boyuta taşımıştır.

Bir insan ve peygamber olarak Hz. Muhammed, toplumsal hayatın huzur içinde olması için, insanların birbirlerine baskı ve şiddet uygulamadan iletişim kurmalarını öğütleyen Kur'an'ın temel ilkelerini, hem insanlara aktarmış hem de bizzat uygulayarak örnek olmuştur. O, tebliğ ettiği dinin ismine uygun olarak "barış"ı her zaman ön planda tutmuştur. Toplumu oluşturan bireyler arasında kardeşliği tesis ettikten sonra, bu kardeşliğin öteki toplumlara yayılması için evrensel nitelikte ifadeler kullanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber, "hakiki mücahid nefsinin karşı cihad edendir" (Tirmizî, Cihad 2) hadisiyle cihadın niteliğine vurgu yapmıştır. O halde cihad bir savaş hali olmaktan ziyade, insanın yeteneklerini, Kur'an'ın "sâlih amel" dediği iyi işlerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda kullanmasıdır. Ya da, gücün kontrol edilmesi, yerli yerinde kullanılması ve öfkeye mağlup olunmamasıdır (Doğan, 2006: 253). Asıl ve sürekli cihad hali budur. Dolayısıyla insanı önceleyerek barış için çabalamak ve barış içinde yaşamayı başarmak da Hz. Peygamber'in

işaret ettiği gerçek cihadın önemli bir parçasıdır.

3.2.2. Adalet

Bir arada yaşama tecrübesini sürdürülebilir hale getiren dinamiklerden bir diğeri adalettir. Adalet bireyler arasında dengeyi korumak, davranışlara ödül ya da ceza bakımından hak ettiği karşılığı verebilmektir (Saraç vd, 1990: 3). İyiliğe denk bir iyilikle, kötülüğe denk bir kötülükle mukabele etmek adalet gereğidir. Böylelikle adalet hakkı, yerli yerine koymak ve her hususta ölçülü davranmaktır. Sosyal adalet ise, adalet prensiplerinin cinsiyet, renk, din, mezhep ayrımı olmaksızın bütün toplumda uygulanabilmesidir. Bir arada yaşama açısından adaletin bu yönü daha fazla ele alınması gereken bir konudur. Çok dinli ve çok kültürlü bir toplumda adaletin sadece hâkim topluluk arasında uygulanması, üstünün hukukunun diğerlerine dayatılması, adaletin ruhuna aykırı olduğu gibi sosyal adalet olarak da nitelendirilemez. Sosyal adalet ancak kuşatıcı bir hukuk ve ötekini kapsayıcı bir adalet anlayışıyla gerçekleşir.

Adalet hem homojen hem de heterojen toplumları ayakta tutan en önemli dinamiktir. Ancak heterojen toplumlarda farklı inançlara karşı gerçekleşen adaletsiz uygulamalar, toplumda daha hızlı çözümlere sebep olur. Çünkü adaletin karşılığı zulümdür. Bir arada yaşamak zorunda olan toplumlarda denge adaletle sağlanabilir. Neticede adalet toplumların ve toplum içindeki hem aynı hem de farklı inanç ve düşünce sahiplerinin ortak güven alanıdır.

Adalet, Allah'ın sosyal ilişkilere dair en çok önem verdiği değerlerin başında gelmektedir. Kur'an'ın birçok ayette doğrudan ve dolaylı olarak adaletin farklı boyutlarına işaret etmesi de bunun bir göstergesidir. Adalet, Kur'an tarafından bir arada yaşamının temel dinamiklerinin başında zikredilir. Kur'an'ın ortaya koyduğu adalet perspektifi, bütün insanlığı kuşatıcı-evrensel bir yapıda olup diğer inanç sahiplerinin hukukunu kapsar. Örnek olarak, Allah Kur'an'da Yahudilerin yalanla iş çevirme ve haram yeme gibi bir takım olumsuz özelliklerini ifade etmesinin yanında, Peygamber'e onlarla ilgili hüküm vermesi söz konusu olduğunda bile adaletle hükmetmesini öğütleyerek Allah'ın sevgisini adil olanların elde edeceğini ifade eder (Mâide 5/42). Diğer bir ayet de bunu destekler niteliktedir: *"Allah din konusunda sizinle savaşmayan, sizi yurdundan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz. Doğrusu Allah adaletli davrananları sever"* (Mümtahine 60/8).

Konuyla alakalı bir diğer ayette adaleti işlevsel kılacak boyut olan liyâkata dikkat çekilir: *"Şüphesiz Allah, size emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder. Bununla Allah, size ne güzel öğüt verir. Doğrusu Allah, işitendir, görendir"* (en-Nisâ 4/58). Buna göre sosyal bir denge mekanizması olan adalet, hakları dağıtmanın yanında bunu dağıtacak iradenin de (emanet) bu göreve layık kişi ve kurumlara verilmesini kapsar. Dolayısıyla adalet ve liyakat bu mekanizmanın ayrılmaz iki unsurudur. O halde çok kültürlü bir toplumda, bir işi hak eden eğer farklı inanç sahipleriye bu görevin onlara tevdi edilmesi adalet gereğidir. Liyâkatin olmadığı yerde adaletin menfaat, nepotizm, imtiyaz, ayrımcılık gibi zaafardan dolayı gücünü yitireceği aşîkârdır. Oysa adaleti bunlardan uzak tutmak, gerçeği eğriltmeden yerine getirmek Allah'ın Müslümanlardan talebidir. Bu talebini ise şöyle iletmektedir: *"Ey İnananlar, kendiniz, ana babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa, Allah için şahit olarak adaleti gözetin. İster zengin ister fakir olsun, Allah onlara daha yakındır. Adaletinizde heveslere uymayın, eğer eğriltirseniz veya yüz çevirirseniz bilin ki, Allah işlediklerinizden şüphesiz haberdardır"* (Nisâ 4/135).

Görüldüğü gibi İslam, insanın en temel duygularından biri olan adalet konusunda birçok yönlendirmeler yapmaktadır. Çünkü İslam'a göre adalet evrendeki düzenin temel kanunudur. Bütün güzelliklerin hayat bulması ve kötülüklerin bertaraf olması bu kanuna bağlıdır (Fersahoğlu & Demir, 2012: 99). *"Ey İnananlar, Allah için adaleti ayakta tutup gözetin şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz, sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Adaletli olun ki bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'tan sakının, doğrusu Allah işlediklerinizden haberdardır"* (Mâide 5/8) ayetinde işaret edildiği gibi, muhatap iyi ya da kötü, Müslüman ya da öteki, zengin ya da fakir her kim olursa olsun öfke, sevgi gibi duyguların etkisine kapılmadan adaletli davranmak ve eğitimle bu erdemi toplumsal bir refleks haline getirmek, bir arada yaşama tecrübesini daha insani ve daha uzun soluklu bir hale dönüştürecektir.

3.2.3. Empati

Kişinin kendisini muhatabının yerine koyarak olaylara onun gözüyle bakması, duygu ve düşüncelerini anladığını ona hissettirmesine empati denir (Dökmen, 2002: 135). Empati daha çok bireysel-psikolojik yönüyle ele alınan bir duygu olsa da, sosyal ve kültürel sonuçları bakımından, bir arada yaşama tecrübesini anlamlı ve değerli kılacak toplumsal niteliklerden biridir. Bu anlamda empatiyi kültürel açıdan tanımlamaya çalıştığımızda, *toplumda başka bir grubun özelliklerini kabullenerek onlarla ilişki kurmak* ya da sosyal anlamda tarif etmeye çalıştığımızda, *alt kültür grubunda bulunan insanların özelliklerini kabul edip onlarla iletişim kurmayı başarabilmek* (Tarhan, 2012: 162) şeklinde ifade etmek mümkündür. Neticede empati iki önemli

tutumu beslemektedir ki, bunlar “karşıdakini anlama” ve “iletişimi sürdürme”dir.

Empatinin toplumsal duyarlılık ve uyum ile olumlu bir ilişkisi vardır. Toplumsal uyum önemli ölçüde empatiyle sağlanır. Bireyler düşünmenin ve ötekiyle etkileşimin gerekliliğini anlayıp bunun farklı yollarını keşfettikleri zaman, diğer inanç ve düşünüş biçimlerinin de düzeysiz olmadıklarını fark ederler (Altaş, 2003: 85). Empatiye dayalı toplumsal ilişkilerde bireyler, birbirlerini daha iyi anlar ve ilişkiler daha anlamlı hale gelir. Bu bakımdan sosyal bir değer olarak empatiyi “toplumsal duyarlılık” olarak nitelendirmek mümkündür. Empati becerisinin yoksunluğu insanı yalnızlaşmaya, duygusal körlük veya duygusal sağırlık gibi ruhsal bir yavanlaşmaya kadar götürür. Nasıl ki gözleri görmeyen insan renkleri, kulakları duymayan sesleri fark edemez, empati yoksunu kişi veya gruplar da farklılık ve çeşitlilikleri fark edemez. Bu anlamda sosyal empati, önyargı ve dogmaların bertaraf edilmesi için gereklidir. Çünkü empati bütünü yani resmin tamamını görmeyi sağlar. Bağnazlık, dogmatizm ve sosyal damgalama resmin sadece kendisiyle ilgili tarafını gören yaklaşımlardır (Bakırcıoğlu, 2003: 60; Tarhan, 2012: 79). İşte insanın çevresiyle veya kendi gibi olmayanlarla iletişim problemleri yaşamaya başladığı nokta da burasıdır.

Bir arada yaşama olgusundan bahsediyorsak bu ötekinin, yani bizden farklı olanın varlığını gerektirir. Empati, farklı bir açıdan düşünüldüğünde bireyin ya da grupların kendi gibi düşünmeyen kişi veya gruplarla ortak düşünebilme ve hareket edebilme niyetiyle kurduğu bir iletişim biçimidir. Öyleyse bir arada yaşamanın sürdürülebilmesi, toplumsal empatik tutumların devamına bağlıdır. Çünkü empatinin karşısında, bireyin kendini veya ait olduğu grubu merkeze alan egosantrik eğilimler vardır ki, bunlar diğerleriyle empati kurmaya olanak tanımaz. Egoizm, narsisizm, hodkâmlık gibi nitelikler empatinin karşısında duran, karşıdakini önemsemeyen, onları dikkate almayan, kendi ve grubunun iyiliğini/çıkartını en üstte tutan eğilimlerdir.

Empati yoksunluğunun insanı ve toplumları egosantrik davranmaya sevk etmesi konusunda Amerikalı siyaset bilimci Fukuyama “aç köpek/şişman köpek” metaforunu örnek verir. Buna göre modern insan ağacın gölgesinde karnı tok bir şekilde uyuyan şişman bir köpeğe benzer. Bu köpek sahip olduklarını diğerleriyle paylaşma konusunda bir gayret göstermediği gibi aç köpeklerle ilgili hiçbir kaygısı da yoktur. Tok köpeğin empatik olmayan bu tutumundan dolayı ötekilerle iletişim kurması zordur. Böylesi bir tavır ise diğer aç köpeklerin ona düşman olmasına hatta bir süre sonra ona saldırmalarına sebep olabilir (Tarhan, 2012: 248). Bu anlamda empatik tavrın insanda bir çok olumsuz eğilimlerin kaynağı olan bireysel veya grupsal egoya karşı bir ilaç olduğunu söylemek mümkündür.

Din ve mezhep merkezli şiddet ve çatışmaların hızlandığı günümüzde İslam’ın temelde barıştan, empatiden, insanların ve toplumların birbirine önyargısız yaklaşabilmesinden yana olduğunu özellikle vurgulamak, bu çerçevede ortaya koyduğu ilke ve değerlerin altını çizmek gerekir. Bugünün din eğitimi de, İslam’ın empatik tavır konusunda insanlığa yaptığı öncülüğüne dikkat çekmelidir (Aydın, 2011: 139). Bu noktada ifade etmek gerekirse İslam empati yapmayı temel ahlaki bir değer olarak kabul etmiştir. Hz. Peygamber hem uygulamalarıyla, hem de sözleriyle İslam’ın bu tutumunu önemli bir ahlaki ilke haline getirmiştir. O’nun “Sizden biriniz kendisi için sevip istediğini başkaları için de istemedikçe gerçekten iman etmiş sayılmaz” (Buhâri İman 7) sözü, bu tutumu imanî bir ilke haline getirirken, aynı zamanda onu “kendisi için istediğini başkası için de istemek” şeklinde, bütün zaman ve mekânlarda geçerli olacak evrensel bir ahlak ilkesine dönüştürmüştür.

Hz. Peygamber’in empatiyi emreden bu mesajları yanında, Kur’an’da da empatik düşünmeye ve davranmaya sevk eden birçok ayet bulunmaktadır. “Onların Allah’tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki, onlar da cahillikle ileri giderek Allah’a sövmesinler” (En’âm 6/108) ayeti, farklı inançların kutsallarına dil uzatmayı yasaklamaktadır. Çünkü böylesi bir durumda muhatabın aynı şekilde cevap vermesi çoğu zaman görülen refleksif bir tutumdur ki, Allah Müslümanın empatik davranıp böylesi bir duruma düşmemesi konusunda uyarılmaktadır.

Farklılıkların dışlanması üzerine kurulu toplum tasavvurlarının ulaşacağı nokta şiddet ve çatışmalardan başka bir şey değildir (Kalın, 2007: 175-176) İnsanlığın giderek ayrıştığı ve yalnızlaştığı, beraberliklerin ve ortaklıkların ancak kapitalist hedeflere yönelik gerçekleştiği modern dünyada, insanoğlunun birçok problemi şüphesiz empati yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. İslam’ın birçok konuyla ilgili olarak insanlığı empatik davranmaya sevk etmiş olması, bu tutumun yardımlaşma, merhamet, hoşgörü gibi birçok değeri güçlendirici özelliğinden kaynaklanmaktadır. Modern insan empatiyle münasebetini geliştirmedeği sürece daha fazla derinleşen bir egoizme sürükleneyeceği, bu durumun da onun farklı olanla münasebetini problemli bir noktaya sürükleyeceği aşikârdır.

3.2.4. Hoşgörü

İnsanın hoşlanmadığı, uygun bulmadığı inanç, tutum veya uygulamalara müdâhele etmemesi, kabul etmediği görüş ve davranışlara katlanması, anlayışla karşılayıp kusur saymamasıdır (TDK, 2011: 1111;

Öncül, 2000: 570; Bolay, 1997: 200; Bilgin, 1998: 116). Daha geniş bir perspektifle tarif edilecek olursa hoşgörü; din, dil, ırk, renk ayrımı yapmaksızın herkese üstün varlık gözüyle bakıp, kişiliğine, fikir ve düşüncelerine, inanç ve değer yargılarına saygı duymak, olumsuz davranışlarına belli ölçüler çerçevesinde katlanıp tahammül etmektir. Hoşgörü kavramı, Batıda daha çok "tolerans", Arapça'da ise "müsâmaha" ifadeleriyle karşılık bulur. Ancak tolerans sözcüğünün daha çok katlanmak, sabır ve tahammül anlamlarını içerdiği, kabul yönü ağır basan hoşgörü kavramından biraz farklılaştığı bu yüzden toleransın olumsuz bir hoş görme anlamını içerdiği de ayrıca tartışılmıştır (Aslan, 2001: 361; Aşikoğlu, 1993: 41; Yürüşen, 1994: 18).

Hoşgörü genellikle negatif ve pozitif olarak ikiye ayrılır (Kaymakcan, 2007, s.520). Negatif hoşgörü; kişileri rahat bırakmak, onlara tahammül etmek, böylece durumun varlığına müsaade etmektir. Negatif hoşgörü, mevcut duruma gösterilen hoşgörüsüzlüğün sosyal ve ekonomik maliyetinin daha ağır olması ihtimalinden dolayı tercih edilen bir durumdur (Yürüşen, 1994: 273). Bu yönüyle negatif hoşgörüyü tolerans kavramıyla birleştirebilir veya bu tür hoşgörüyü "zorunlu hoşgörü" de diyebiliriz. Pozitif hoşgörü ise farklılık sahibi topluluğa yalnız hoşgörü göstermekle kalmayıp, onlara yardımcı olmak, onları geliştirmek ve desteklemek için işbirliği yapabilecek kadar açık durumda olabilmektir. Böylesi bir tavır, karşıdakini kendinden görme gibi olgunlaşmış bir eğilimden kaynaklanır ki bir arada yaşamaya değer katacak ideal hoşgörü tavrı budur.

Bir arada yaşamanın felsefesinde herkesin kendi gerçekliğinin yaşam hakkı bulması yer alır. Bir birey veya topluluk kendi gerçeğini yaşama ve ifade özgürlüğünü kendinde bulabiliyorsa, diğer inanç sahiplerinin de aynı varoluşsal haklara sahip olduğunu kabul etmelidir. Bu da diğerlerine karşı maddi ve manevi özgürlüklerin sağlanmasıyla gerçekleşir. Böylesi bir ortamı sağlayan medeniyet seviyesinin göstergesi ise hoşgörü fikrinin toplumda bulduğu karşılıktır. Hoşgörünün kendine yer bulamadığı toplumlarda uzlaşma kültürü yerine baskı ve zorlama gibi psikolojik şiddetle başlayıp öldürmek gibi fiziksel şiddetin uç noktalarına kadar varan vakaları barındıran bir çatışma kültürü ortaya çıkabilmektedir. İşte çatışma ve şiddet ortamını güçlü bir şekilde besleyen en önemli kaynaklardan birisi hoşgörünün karşıtı olgulardan biri olan "taassup"tur.

Taassubun toplumsal ilişkilere zarar veren tabiatı, bir şeye sıkı sıkıya bağlanmaktan ziyade bağlanılan grup, akraba, kavim, kişi görüş gibi herhangi bir şeyden başka doğru ve geçerli bir başka şey kabul etmeme, onu mutlaklaştırarak tek gerçek olarak görme zihniyetindedir. Hatta bu anlayış kimi zaman kendi dışındakilerin ortadan kaldırılmasını/yok edilmesini gerekli bile görebilir. Hâlbuki bir fikir, bir inanç, bir kanaat zorbalık veya taassuba kapılmadan kendini ifade edemiyorsa ne kadar doğru olursa olsun vicdanlarda yer bulması mümkün değildir.

Toplumlarda hukuk, ne kadar din ve vicdan özgürlüğüne müsaade etmiş olursa olsun, taassubun baskın olduğu yerde özgürlükler tam anlamıyla yaşanamaz. Hoşgörüsüzlük ve taassubun, düşünce fakirliğinin getirdiği benmerkezcilikle doğrudan ilgisi vardır (Tarhan, 2011: 197). Düşünce fakirliği insanı birçok noktada taassuba sürükleyebilir. İnsanlar eksiklik ve kusurlarını örtmek ve menfaat elde etmek için kendi dünyasında veya ait olduğu grup içerisinde bir takım mitler oluşturur. Bu mitler ise farklılıkların anlamlandırılması hususunda engeller oluşturabilirler (Öner, 1987: 112). Hoşgörüsüzlüğü felsefi açıdan tartışan ve insanın şahsiyetiyle ilgili bir mesele olarak gören Gürsoy, hoşgörüsüzlüğün temelini insanın inandığı doğrunun zayıflığına bağlar (Gürsoy, 1991: 18). Çünkü insanın inandığı doğru sağlam ise bunu ötekilere açmaktan çekinmez. Hoşgörüsüzlük ve taassup hali, insanın kendini ve fikirlerini farklılıklara açmak yerine, kendini kendine hapseder. Hoşgörüsüzlük dinlerde, fanatizme ve dogmatizme götürür. Bütün bunlardaki ortak özellik kendi görüşünü diğerine dayatma eğilimidir (Hökeleki, 2013: 317). Neticede hoşgörüsüzlük problemi sürdüğü müddetçe, başta dinî ve kültürel olmak üzere birçok alanda toplumsal ayrışmaların derinleşmesi de kaçınılmaz olur.

İslam'da ise taassubun, fikir ve kanaat düşmanlığının yeri yoktur. Aslında her din mensubu nazarında inandığı din kendisi için en doğrusudur. Fakat taassuba düşen bireyler kendi gerçeğinden şüpheye düşmüş hatta onunla çelişmiş olurlar. Gerçeğinden emin olan bireyler farklılıklarla fikrî bir olgunluk çerçevesinde münasebet kurarlar. Başgil'in ifade ettiği gibi (2003: 154), İslam gibi mensuplarını "Dinde zorlama yoktur" (Bakara 2/256) şeklindeki temel prensibe yönlendiren bir dinde taassup ve zorbalığın yeri olamaz.

Kur'an-ı Kerim hiçbir zaman öteki inançlara kendi dünya görüşünü baskı ve zorlamayla kabul ettirebileceği bir üslup içerisine girmemiş, onların kabullerine hoşgörüyle yaklaşmış ve müşterek doğruları hareket noktası kabul etmiştir. Ancak yanlışları da yapıcı bir üslup içerisinde ele almaktan çekinmemiştir. Bunun bir örneği olarak Ehli Kitap'la ilgili şu ayet önemlidir: "De ki: 'Ey Kitap ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin: Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp ta kimimiz kimimizi ilah edinmesin.' Eğer yüz çevirirlerse; 'Şahit olun, biz Müslümanlarız!' deyin" (Âl-i İmrân 3/64).

Konuyla ilgili “Eğer sen kaba, katı kalpli olsaydın etrafından dağılıp giderlerdi” (Âl-i İmrân 3/159), “Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir” (el-A’râf 7/199), “O halde kötülüğü en güzel biçimde sav. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sıcak bir dost oluvermiştir” (el-Fussilet 41/34) şeklindeki ayetler de Kur’an’ın Müslümanlar için belirlediği iletişim tarzında, hoşgörülü bir tavır, affı tercih ve güzel sözü içeren bir üslubun önemine işaret etmektedir. “Biz gökleri ve yeri ve her ikisi arasındakileri ancak hakka ve hikmete uygun olarak yarattık. Kıyamet günü mutlaka gelecektir. Şimdi sen güzel bir şekilde hoşgörü ile muamele et” (Hicr 15/85) ayeti ise diğer inanç sahipleriyle ilişkilerin zora girdiği durumlarda bile hoşgörü yolunu tercih edip, onların hesabını Allah’a bırakmayı tavsiye etmektedir.

Hoşgörünün muhatap kitlede olumlu veya aynıyla bir reaksiyon oluşturacağını Hz. Peygamber şu sözleriyle bildirmektedir: “Hoşgörülü ol ki, sana da hoşgörülü davranılsın.” (Müsned I, 248) Ayrıca Hz. Peygamber, Medine’de kendisiyle görüşmeye gelen Necran Hristiyanlarının temsilcilerine mescidinde ibadetlerini yapmalarına izin vermesi, din mensuplarının kendi kitabına göre hükmetmelerine müsaade etmesi, Yahudilerden kendisine gelenlere üst yargı makamı olarak meselelerin çözümü konusunda neye göre (inandıkları Tevrat’a mı yoksa Kur’an’a göre mi) hüküm istediklerini sorması, gayri müslim cenazeleri için ayağa kalkması, Mekke fethedildikten sonra insanları dininde ve sosyal yaşamlarında özgür bırakması vs. gibi bir çok örnek O’nun farklı inanç sahipleriyle ilişkilerinde hoşgörülü bir tutuma ne kadar açık olduğunu göstergeleridir (Hamidullah, 1991: 5). Buna ilaveten Hz. Peygamber’in, Müslümanların kendi arasında da hoşgörüyle muamele etmeleri gerektiği konusunda birçok sözü ve hayata geçmiş örneği bulunduğunu hatırlatmak gerekir.

Kavramlar/olgular bazı devirlerde tarihin şekillendiricisi olmuşlardır (Leirvik, 2007: 533). Hatta bu kavramlar başka kavramların taşıyıcısı da olabilirler. “Hoşgörü”nün “bir arada yaşama” kavramının taşıyıcısı olduğu gibi. Yukarıda değinildiği gibi Endülüs ve Osmanlı Medeniyeti için, “hoşgörü” mihver kavramlardan biridir. Müslüman toplumların medeniyet olma yolundaki en büyük engellerinden birisi taassup virüsüdür. Oysa İslam güçlü toplum ve güçlü değerler için bünyesinde taşıdığı güçlü doğrularla her çağ ve coğrafyada medeniyet olma yolunda Müslümanlara ihtiyaç duydukları potansiyeli her zaman sağlamıştır.

Zaafıları dolayısıyla insanın kusur işleyebileceği ya da farklı olanı tercih edebileceği göz önüne alındığında hoşgörülü davranmanın güzel bir meziyet ve uzun vadeli bir yatırım olduğu anlaşılacaktır. Bu sayede birçok mesele kendiliğinden hallolduğu gibi bazı olumlu münasebetlerin doğmasına da imkân sağlanmış olur (Güzel, 2008: 10). Ancak hoşgörünün de elbette sınırsızlığından bahsedilemez. Zaten bu durum hoşgörü değil kayıtsızlık olur. Değerleri ihlal edilen, adaletsizliğe uğrayan, temel hak ve hürriyetleri engellenen bir kişi veya topluluğa karşı yapılan uygulamalara sessiz kalmak hoşgörü değildir. Ayrıca hakikatin ortaya çıkmasını engelleyen suskunluklar da hoşgörü içinde telakki edilemez. Zira toplumsal olarak ihtiyacımız olan her bir değer ölçüye göre gerçekleştiğinde anlamlı olur. Sınırsızlık veya yetersizlik, değerlerde bir anlam yitimini ve etkisizliği beraberinde getirecektir. Bu ölçüyü belirleyecek olan ana unsurlardan birisi değer merkezli yaşamın inşası için değerleri kendine öğretim konusu yapan din eğitiminin niteliğidir.

3.3. Din Eğitiminin Hedeflerinde Bir Arada Yaşama Kültürü

Dünya bugün dinlerin gölgesinde ortaya çıkan savaş ve çatışmalar nedeniyle ciddi sorunlar yaşamaktadır. Bunun bir izdüşümü olarak Müslüman coğrafyalarda hem Müslümanların kendi içinde, hem de öteki inanç sahipleriyle münasebetlerinde birçok sancılar yaşandığı da ortadadır. Diğer din mensuplarından Müslümanlara yöneltilen ve doğrudan canı hedef alan tutumlar ise bu sancıların başka bir boyutunu teşkil etmektedir. Bir arada yaşamı tehdit eden, kimi zaman küresel krizlere dönüşen bu problemler temelde üç sebepten kaynaklanmaktadır. Bunlar ekonomik, siyasal ve dinsel sebeplerdir. Bu kısımda konunun kapsamı itibarıyla siyasal ve ekonomik sebepler bir kenara bırakılıp, sorunun dinle ilgili kısmı üzerinde durulacak, ancak burada da dinler üzerindeki tartışmalardan ziyade din eğitiminin bir arada yaşama olgusuna katkı sağlaması beklenen boyutları ele alınacaktır.

İnsanlığı huzura ulaştırmak iddiasında olan dinlerin epistemik bir çerçevesi olduğu gibi bir de hayata yön verme idealini gerçekleştirdikleri pratik çerçevesi mevcuttur. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam da böylesi bir niteliğe sahiptir. Burada bütün inanç sahiplerinin belki de öncelikle şu soruyu sorması gerekir: İnanığımız din, sahip olduğumuz inanç ve gerçekleştirdiğimiz ibadetler bireysel katkısı ötesinde, sosyal barışa, adalete ve dünyayı tehdit eden krizlerin çözümüne ne katkı sağlamaktadır?

İnanç ve yorumlardaki farklılıklar bir kenara, din mensupları sahip oldukları ahlaki ve evrensel değerleri birer buluşma noktası kabul edip, sorunlara çözüm üretilmezse, o inanç biçimleri kültürel bir öge olmaktan öteye geçemez (Köylü, 2006: 111). Ayrıca inancımız ve öteki inançlarla münasebetimiz daha da problemleri bir hal alabilir. Şunu belirtmek gerekir ki; inanç sahipleri, dinlerinin inanma ve ibadet etme gibi

taleplerini yerine getirmekle yetinmeyip söz konusu değerleri yaşama geçirdiklerinde, inanç ve ibadetleri de daha anlamlı bir hale gelecektir. Ayrıca inanç ve ibadetler farklı olsa da değerler bir arada yaşamının ortak buluşma noktası haline gelecektir.

Adalet, barış, empati, hoşgörü gibi evrensel değerler, farklı inanç sahiplerinin kendi dinlerine ait dinî değerlerle birleştiğinde bireylerde daha güçlü tutum oluşturabilirler. Örneğin adaletten ayrılmamak durumunda olan bir Müslüman, kul hakkına riayet ederek adalet tutumunu daha da güçlendirebilir (Güneş, 2016: 157). Dolayısıyla bir arada yaşama açısından her iki değer biçimi de öncelikle inanç ve mezhep farklılığı gözetmeksizin bütün bireylerle temel insani haklar çerçevesinde münasebet kurmayı öngörür. Dini değerler ise evrensel değerleri dinî referanslarla güçlendirme özelliğine sahiptir. O halde din eğitimi dinî değerleri öğretim konusu yaparken bunu evrensel değerlerle münasebet kurarak yapmalı, böylece aynı toplumda yaşayan farklı unsurların kolay iletişim kurmasına hatta ortak noktalarda buluşabilmesine bu yolla katkı sunabilmelidir.

Bir arada yaşama konusunda ortaya çıkabilecek problemlerin bir kısmının, din eğitiminin temel konu alanlarından biri olan ahlak eğitiminin niteliğiyle ilgili olduğunu ifade etmek gerekir. Ahlak, teorisi olan bir alan olsa da aslında davranışın yapılış tarzı ve sınırlarına ışık tutan pratik bir konudur (Bayraklı, 2009: 42). Ahlak bir değerler manzumesi olup, bu değerlerin kabiliyete dönüşmesi bir eğitim sürecini gerektirir (Polat, 2010: 144). Din eğitimi ahlakın pratiği olan ahlak eğitimiyle doğrudan ilgili bir alandır. Ahlak eğitimi sağlıklı düşünen, hissedebilen ve hayatının bütününde tutarlı davranabilen bireylerin yetişmesi için vazgeçilmezdir. Bireyin ahlakî bir kişilik ve olgunluk geliştirebilmesi ahlak eğitiminin ana hedeflerinden biridir. Bu yüzden ahlak eğitiminin temelleri ailede, erken yaşlarda atılmalıdır (Erdem, 2002: 110). Ahlak öğretimi diğer öğretim alanlarından mahiyet itibarıyla farklılık arzeder. Birçok öğretim alanı bilgi ve yetenekleri geliştirmeye yönelirken ahlak öğretimi insanın duygularına, tutumlarına ve vicdanına hitap eder (Aydın, 2008: 65). Ancak öğretimi yapılan ahlaki unsurların karaktere yansıdığı görülmedikçe bu öğretim başarıya ulaşmış sayılmamaktadır (Souche, 1977: 31). Dolayısıyla ahlak öğretimi -gerek din eğitimi müfredatları içinde gerekse bunu dışında yapılsın- okul öncesinden başlamak üzere sağlıklı bir duyu ve vicdan gelişimini sağlayacak nitelikte gerçekleştirilmelidir. Bir arada yaşamının yukarıda açıklanan temel ilkeleri ahlak eğitiminin temel konu alanlarından birisi olmalıdır (Aydın, 2008: 20). Ahlak eğitimi bu ilkeleri karaktere yerleştirmeyi başarabildiği ölçüde, toplumda ayrışmaların azalmasına da etkide bulunabilecektir.

Din eğitiminin bireyin sosyalleşmesine katkı sağlamak gibi önemli bir amacı olduğunu ifade etmek gerekir (Okumuşlar, 2007: 188). Din eğitimi böylesi bir amacı, "içe dönük" ve "ötekine dönük" olmak üzere iki ayrı katkı biçiminde gerçekleştirmelidir. İçe dönük katkı, kendisi ile aynı inancı paylaşanlarla ortak bir idealde birleşmelerini kolaylaştırırken, ötekine dönük katkı ise, aynı toplumda yaşayan farklı inanç ve kültür sahipleriyle onları tanıma, onlara saygı ve bir arada yaşayabilme gibi konularda aynı dili kullanabilmenin imkânlarını artırabilmektedir. Din eğitimi konu alanının özellikleri ve genişliği itibarıyla kapsayıcı ve insanın potansiyel imkânlarını geliştirici bir role sahiptir. Bu sebeple, sosyal yaşama intibak sağlanırken, bir arada yaşama, karşılıklı anlayış, barış ve hoşgörü kültürünün kazandırılması noktasında din eğitime gereken önem verilmeli, din eğitimi de bu konuların öğretimini her gelişim basamağında titizlikle gerçekleştirmelidir (Tosun, 2012: 97; Cebeci, 2005: 43; Bahçekapılı, 2011: 143). Bu yaklaşıma sahip bir din eğitimi sosyalleşme hedefleri bakımından, bireyin yalnızca kendi inanç ve değerlerini tanıma/yaşamıyla sınırlı kalmayacak, farklı inanç sahiplerini de tanıyıp onlarla rahat iletişim kurmanın yollarını kolaylaştırabilecektir. Böylece din eğitimi toplumsal bütünlüğü (Ev, 2003: 256) canlı tutmanın hem zihni hem de pratik yönüne katkı sağlayabilecektir.

Din eğitiminin en temel dinamiklerinden birisi "saygı" prensibidir. Kur'an'ın empati, hoşgörü gibi unsurları sosyal hayatın temeline, adaleti ise idari ve sosyal hukukun temeline yerleştirdiği üzerinde durmuştuk. Bütün bunlar insana saygıyı en temel erdem durumuna getirmenin yansımalarıdır. İslam sosyal ilişkilerde saygıyı oldukça önemser. Çünkü ne aynı inanca sahip olanlar arasında ne de ayrı inanç ve mezhebi benimseyenler arasında saygı erdemi bulunmadıkça, orada huzurun olduğu bir yaşam sürdürülemez. O halde Din eğitimi, bir arada yaşama katkı sunacak nasıl bir saygı öğretimi hedeflemektedir? Böylesi bir saygı, sadece itaat anlamına mı gelmektedir? Yoksa saygıyla, idrakine varılmadan bir şeyin şeklen yerine getirilmesi mi kastedilmektedir? Ya da saygı öğretimi sorgusuz sualsiz bir teslimiyeti mi hedeflemektedir?

Saygıyla ilgili edinilen yanlış tutumlar ideali hayata geçirmede, dünyada olup bitenleri anlama ve yorumlamada kişiye yardımcı olmadığı gibi, sağlıklı bir dinî kişiliği geliştirici bir katkı da sunmamaktadır (Selçuk, 1997: 148). Bir arada yaşama açısından saygıyla ilgili bu tutumlar toplumsal karakteri de negatif yönde etkilemektedir. Öyle ki saygıyı yalnız kendi inanç ve tutumlarına yönelik olarak beklemek veya aynı

inancı paylaştığı, ancak görüşlerinde ayrıştığı insanları ötekileştirme gibi tutumlar içine girmek, saygıyı tek boyutlu olarak anlama ve uygulamanın tezahürleridir.

Saygı sadece birtakım davranış biçimlerini kapsayan fiili eylemlerden ibaret değildir. Saygı aynı zamanda hem duygu hem de bazı zihni eylemleri kapsayan bir davranış türüdür. Saygıyı bütün bu boyutlarıyla ele almak daha doğru bir yaklaşımdır. Çünkü insana saygı onu bütün yönleriyle ele almayı gerektirir. O halde saygı duymak, saygı duyduğu şeyi düşünmeyi, tanımayı, anlamayı, sorgulamayı ve değerlendirmeyi de içerir. Dolayısıyla saygı, insanın onurunun korunması için gerekli olup onun inancına, düşüncesine, hürriyetine, kültürel farklılıklarına yani bütünüyle insana yöneltilmelidir (Selçuk, 1997, s. 152).

O halde din eğitiminin temel hedeflerinden bir diğeri saygıyı hem Müslümanların kendi arasındaki ilişkilerinde hem de bir arada yaşama açısından diğer inanç sahipleriyle ilişkilerinde temel bir erdem durumuna gelecek şekilde öğretim konusu yapmak olmalıdır. Din eğitiminin saygı öğretimi konusundaki bu stratejiyi sürdürmesinin önemli kazanımlarından birisi insanın başta kendine olan saygısını ve özgüvenini güçlendirmesi olacaktır. Doğru yöntem ve yaklaşımlarla öğretimi yapılacak evrensel veya dini değerlerin toplumda olumlu değişimlere sebep olmaması düşünülemez. Bir arada yaşamanın temel dinamikleri içinde yer alan değerlerin doğru yöntemlerle öğretimi, toplumda farklılıkların oluşturduğu zenginliği korumaya daha fazla katkı sağlayacaktır.

İslam dininin barışa verdiği önemden ve onu sosyal ilişkilerin merkezine yerleştirdiğinden yukarıda bahsetmiştik. Ancak bugün Müslümanların diğer inanç sahipleriyle belki de bundan daha fazla, aynı inancı paylaştığı fakat farklı düşündüğü dindaşlarıyla ortak düşünebilme ve aynı değerler etrafında buluşamamanın neden olduğu sonuçlar, İslam din eğitiminin daha etkili bir barış eğitimi gerçekleştirmek durumunda olduğunu göstermektedir. Barış eğitiminin hedefi sadece bir şiddetsizlik ortamı oluşturmakla sınırlı değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik dengesizlik, aşırı yoksulluk, nepotizm, sosyal baskı, bireysel ve toplumsal şiddet ve temel insan hakları gibi sorunlarla mücadeleyi de kapsar (Yılmaz, 2003: 18). Bunlara ilaveten barış eğitimi, toplumda sevgi ve saygıya dayalı daha sağlıklı ilişkiler kurabilmeyi, tartışma kültürü oluşturabilmeyi, kargaşa ve anlaşmazlıkları çözebilmeyi, sosyal adaleti temin etmeyi, doğal kaynaklardan adaletli bir şekilde istifade etmeyi, insan-tabiat-Allah ilişkisini düzenlemeyi, savaşın neden olduğu sosyal ve bireysel sonuçları izah etmeyi (Köylü, 2000: 230) ve kişinin hem ortak inancı paylaştıklarıyla hem de paylaşmadıklarıyla barış içinde olmasını amaçlar.

Barışsever bireyler yetiştirmek için uzun ve birbirinin tamamlayıcısı olan eğitim süreçlerine ihtiyaç vardır. Bu yüzden sadece din eğitiminde değil eğitimin tamamında barış eğitimine gereken önem verilmelidir. İslam din eğitimi, barış konusundaki mesajlarını doğru ve yeterince işleyebildiğinde sosyal ilişkilerde ön yargılı davranmanın, hoşgörüsüzlüğün, hak ihlallerinin ve şiddet yanlısı olmanın dinin özünü bağdaşmayan tutumlar oldukları rahatlıkla anlaşılacaktır. Aksi halde din yetkisiz kişilerin elinde yozlaşarak bizzat kendisi bir arada yaşamı ve sosyal barışı tehdit eder bir hale gelecektir (Yılmaz, 2003: 238).

Eğitimin genel hedefleri arasında insanda ruhi ve sosyal yönüyle bir denge halinin oluşturulması ve bu dengenin korunması vardır (Tozlu, 2006: 234). Din eğitimi ise genel eğitimin bu hedefine, insan için yaşamdaki en önemli motivasyon unsurlarından biri olan dinin eğitimiyle katkı sağlar. Gerek genel eğitimdeki gerekse din eğitimindeki bir takım yöntem hataları insandaki bu denge halinin bozulmasına veya hiç kurulamamasına neden olabilmektedir. Din eğitimini bireyi özgürleştiren ya da özne olarak gören bir yaklaşımla değil de onu bir nesne haline indirgemenin karşılığı olan “kalıplı” bir formatta gerçekleştirmek, bu dengenin kimi zaman kaybedilmesi anlamını taşımaktadır. Belirli kişi veya yapılarla kalıplanmış bireyin, düşünme faaliyeti baypas edildiğinde kendi adına tercih edileni seçmekten başka yolu kalmamaktadır (Aydın, 2011: 49). Böylece düşünce dünyası donuklaşmış, sağlıklı değerlendirme yapabilmekten uzak, kendine empoze edilenleri yegâne hakikat sayan ve buna uymayan duygu ve düşünceleri reddeden bir tutumla hareket eden bir birey, hayatı din penceresinden anlamlandırmaktan uzak bir hale gelmektedir (Koç, 1999: 76). Din eğitiminde esas alınacak öğretim ve iletişim yöntemleri bu minvalden kopmadığı zaman ortaya, dinin naslarıyla onların yorumunu birbirinden ayıramayan, kimi zamanda Allah adına konuşma yetkisini kendinde görebilen bir dindar tipi ortaya çıkabilmektedir (Selçuk, 1997: 154). Bu da insanların kendi görüşlerini dinin genel görüşü gibi sunmalarına ya da insanlar tarafından öyle anlaşılabilmelerine sebebiyet verebilmektedir. İşte İslam din eğitimi, bireyleri Allah'ın iradesinden ve ifadelerinden maksadı anlama yeterliliğini geliştirmeye sevk etmeli, inanç sahiplerinin naslar ve yorumları arasındaki ilişkiyi doğru kurabilmelerini sağlayacak bir takım yöntem, söylem ve eylemler geliştirebilmelidir.

Bu noktada üzerinde özellikle durulması gereken bir husus da, din eğitiminin “indirgemeci” ve “ötekileştirici” bir din dilinden uzak durması gerektiğidir. Çünkü dil sadece semantik bir olgu değil aynı zamanda bir inşâ aracıdır (Erkan, 2014: 168). Duygu ve düşüncelerimizi onunla ifade etmenin ötesinde dil,

kimlik ve kişilik kazanma sürecine doğrudan etki yapmaktadır. Algılama biçimimizi yönlendirirken dünyaya bakışımızın da çerçevesini çizmektedir. "Din dili" dilin dinî bir kapsam içinde kullanımı veya söylemin dinî referanslar içinde geliştirmesidir. Gerek formal gerekse informal din eğitimi alanlarında geliştirilecek olan din dilinin, birey veya grupların dini anlayışlarını yönetmeye, doğru ya da hatalı tutumları benimsemelerine etkide bulunacağı unutulmamalıdır. Dolayısıyla nasıl bir din dili kullanılıyorsa, ona uygun dini tasavvurlar oluşturuluyor demektir (Cebeci, 2004: 9). Bu noktada tekrar ifade etmek gerekirse din dili ayrıştırıcı, niteleyici ve dışlayıcı söylemlerden arınmalı, farklı inanç, mezhep veya görüşlerin varlıklarına saygıyı esas alan bir üslup benimsenmelidir. Yine bu üslubun bir gereği olarak insanların dini konulardaki eksik ve yanlışlarına yönelik müsamahalı bir dil geliştirilmeli, bir takım söylemlerle insanların hata yapma ve hatalarını düzeltme hak ve imkanları ellerinden alınmamalıdır. Yanlış yapma ve bu yanlışlardan çıkarılan sonuçlarla doğruya ulaşmanın, kimi zaman insanı daha sağlam bilgi ve tecrübelerle ulaştırabileceği de göz ardı edilmemelidir. İşte bu yüzden din eğitimi ideolojik bir tavırdan ve dayatmacı bir üsluptan her zaman uzak durmalıdır. Çok kültürlü veya çok farklı dinî anlayışların mevcut olduğu toplumlarda verilecek mesajlar, ayırıcı unsurlar üzerine değil birleştirici unsurlar üzerine yoğunlaşmalıdır. Aksi takdirde sürekli dayatmacı, ayrıştırıcı ve grupçu dinî söylemler farklı inanç ve düşünceye sahip olanlara karşı fanatik tutumlar ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.

Netice itibarıyla din eğitimi, bireyin sahip olduğu inancı ve değerleriyle kendini gerçekleştirebilmesi hedefine rehberlik etmek için vardır. Din eğitimi bu rehberliği Tosun'un ifadesiyle, bireyi doğru bilgi, tutum ve becerilerle donatma, bireye dini özgürlüklerini kullanma gücünü kazandırma ve inancını bağımsız olarak gerçekleştirebilme becerisine sahip kılma yoluyla gerçekleştirebilecektir (Tosun, 2005: 298). Bireyin kendini tanıması ve tanımlaması için diğerlerinin varlığına ihtiyaç duyduğunu unutmamak gerekir. Bu açıdan toplumda inancımız ve değerlerimiz yoluyla kendimizi gerçekleştirmeye hakkımız olduğunu düşündüğümüz gibi, farklı inanç, mezhep ve fikir sahiplerinin de toplumsal düzeni bozmadığı ve başkalarının hakkını ihlal etmediği sürece kendilerini inanç ve değerleri yoluyla gerçekleştirmeye hakları olduğunu düşünmek gerekir. İşte bu anlayışın yerleşmesini sağlayacak zihni ve pratik ortamın oluşmasına katkı sunmak, din eğitiminin bir arada yaşama konusundaki hedeflerinin arasında olmalıdır.

4. Sonuç ve Öneriler

Bir arada yaşama insanlığın tecrübe ettiği en eski olgulardan biridir. İnsanlık tarihi bu tecrübenin olumlu ve olumsuz birçok örnekleriyle doludur. İslam kendi dinamikleri içinde bir arada yaşama olgusunu insan onuruna yakışacak bir biçimde düzenlemiştir. İslam bu olguyu öncelikle barış, adalet, empati, hoşgörü, ve saygı gibi evrensel/temel insani değerler üzerine inşa ederek insanı önceleyen bir sosyal yapı oluşturmayı öngörmüştür. Ancak bir arada yaşama bugün Müslümanlar açısından yalnız diğer din mensuplarıyla ilişkilerine dair bir problem alanı olarak kalmamış, aynı zamanda derin fikir ayrılıklarının getirdiği düşünsel kırılmalar ve ortak değerlerde buluşamama gibi sorunlar nedeniyle Müslümanlar arasında vuku bulan bir iç problem haline de dönüşmüştür.

Bir arada yaşama olgusunu, ister Müslümanların diğer inanç sahipleriyle münasebetleri açısından olgusal anlamıyla ele alalım, isterse Müslüman toplum açısından uzak anlamıyla düşünelim, bu konudaki problemlerimizi aşmada din eğitimi önemli ve sürekli görevler düşmektedir. Bu nedenle din eğitimi bir arada yaşama açısından şu temel hususları genel hedeflerinin bir parçası haline getirmelidir:

1. Öncelikle din eğitimi sağlam bir felsefi bakışa sahip olmalıdır. *Nasıl bir insan?* ve *Nasıl bir dindar?* sorusunun cevabını, dinin temel kaynakları doğrultusunda oluşturulacak bu felsefe bize verebilmelidir. Örgün din öğretimi ise bu felsefenin kuramsal kısmıyla yetinmemeli, iyi insani ve iyi dindarı inşa etmenin pratik yönüne yoğunlaşmalıdır.

2. Din eğitimi örgün, yaygın, formal ve informal olmak üzere hitap ettiği tüm alanlarda bir arada yaşama olgusunu evrensel ve dinî değer dinamikleri çerçevesinde özümseyebilmiş bir toplum oluşturma gayreti içinde olmalıdır.

3. Bütün alanlardaki din eğitimi faaliyetleri, bireylerde taassubu geliştirecek tarzda dikteci ve nesneleştirici değil, kendine ve farklı olanlara saygıyı geliştirecek, bireyi özneleştirici ve özgürleştirici biçimde yürütülmelidir.

4. Din eğitiminde kullanılacak din dilinin doğru din anlayışı oluşturma konusundaki öneminin farkında olunmalı, ayrıştırıcı, dışlayıcı, katı ve müsamahasız söylemlerden uzak durulmalıdır.

5. Dinin ana kaynaklarıyla ayrışan idolojileri din eğitimi dâhil etmek, dinin kendisine değil o ideolojilere bağlı bireyler oluşmasına sebebiyet verecektir. Böylesi yaklaşımlar farklı inanç ve kanaatleri anlamak ve onlarla uzlaşmak yerine onları ret veya görmezden gelme yolunu tercih edecektir. Bundan dolayı din eğitimi faaliyetleri çerçevesinde ideolojik söylem ve eylemlerden uzak durulmalıdır.

6. Din eğitiminin örgün, yaygın ve örtük müfredatları, farklı inanç ve düşüncede olanları anlama ve onlara saygı tutumunu geliştirecek olan bir arada yaşamının temel kodlarının, toplumun davranış kodları haline gelmesi için, kısa ve uzun vadeli eğitim uygulamalarını hayat geçirmesi gerekir.

7. Din eğitiminin ahlak ve değer eğitimine bakışı sadece öğretime konu bir alt disiplin olmaktan ibaret olmamalı, değerleri sosyal yaşamın içinde geliştirecek anlayış ve felsefe değişiklikleri gerçekleştirilmeli ve örgün müfredatlar buna uygun biçimde geliştirilmelidir.

8. Din öğretimi faaliyetleri tek boyutlu öğrenme sağlayan yöntemleri kullanmayı aşarak, derinlikli düşünebilen, sorgulayan, karar verme yetisini geliştirebilen, sağlıklı vicdani tutumlar oluşturmaya yardım edebilecek ve aynı zamanda davranış becerisi kazandırabilecek öğretim yöntem ve stratejilerini aktif hale getirebilmelidir.

KAYNAKÇA

- Altaş, Nurullah (2003). *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Aslan, Ömer (2001). Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 357-380.
- Aşıkoğlu, Nevzat. Y. (1993). Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine, *Din Öğretimi*, 39, 41-43.
- Aydın, Mehmet. Ş. (2011). *Açık Toplumda Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Aydın, Mehmet. Z. (2008). *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Bahçekapılı, Mehmet (2011). Batılı Ülkelerde Din Eğitiminin Kültürlerarası Barış ve Hoşgörüyü Olan Katkısı Üzerine Değerlendirmeler, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 129-152.
- Bakırcıoğlu, Rasim (2003). *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Baş, Mustafa (2011). İslam Tarihinde ve Tarihimizde Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Tecrübesi, *Dini Araştırmalar*, 14(38), 41-58.
- Başgil, Ali Fuat (2003). *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Bayraklı, Bayraktar (2009). *İslam'da Eğitim*. İstanbul: Bayraklı Yayınları.
- Bilgin, Beyza (2001). İslam'ın Ötekine Bakışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42(1), 11-40.
- Bilgin, Beyza (1998). İslam ve Hoşgörü, *Diyanet İlmî Dergi*, 34(1), 115-128.
- Bolay, Süleyman Hayri (1997). *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Buhârî (1989). *Sahîhi Buhari ve Tercümesi*. (Çev. M. Sofuoğlu) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Cebeci, Suat (2004). Din Dilinin Mahiyeti ve Kavramsal Uzlaş Sorunu, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2(5), 7-21.
- Cebeci, Suat (2005). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Doğan, Recai (2006). Nitelikli Din Eğitim ve Öğretiminin Sosyal Evrensel Barışa Katkısı, *Dinin Dünya Barışına Katkıları*, içinde (s. 251-264). Ankara: TDV Yayınları.
- Dökmen, Üstün (2002). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Sistem Yayınları.
- Erkan, Erol (2014). Hakikati İnşa Aracı Olarak Din Dili, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 26, 167-179.
- Ev, Halit (2003). Din Eğitiminin Diğer Din Mensuplarına Karşı Tutumların Oluşumuna Etkisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 253-273.
- Fersahoğlu, Yaşar, M. Akif Demir (2012). *Duygu Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Güneş, Adem (2016). *Şiddet Din Eğitimi ve Değerler*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Gürsoy, Kenan (1991). Felsefe ve Hoşgörü, *Felsefe Dünyası Dergisi*, 1, 18-21.
- Güzel, Ragıp (2008). *Osmanlı'da Hoşgörü*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed (1991). Hicretten Sonra Medinede Hz. Peygamberin Davranışlarındaki Hoşgörü, *Diyanet Dergisi*, 31(1), 5-6.
- Hamidullah, Muhammed (1993). *İslam Peygamberi*. (Çev. Salih Tuğ) İstanbul: İrfan Yayınları.
- Hökekleli, Hayati (2013). *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Kalın, İbrahim (2007). *İslam ve Batı*. Ankara: TDV İSAM Yayınları.
- Kaymakcan, Recep (2007). Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi, *Değerler ve Eğitimi*, içinde (s. 515-531). İstanbul: Dem Yayınları.
- Koç, Ahmet (1999). Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 73-80.
- Köylü, Mustafa (2000). Gençlik ve Barış Eğitimi İslami Bir Yaklaşım. *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, içinde (s. 227-255). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Köylü, Mustafa (2006). Sosyal Din Eğitimi Modeli: ABD ve Latin Amerika Örneği, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(12), 109-128.
- Leirvik, Oddbjorn (2007). Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar. *Değerler ve Eğitimi*, içinde (533-552). İstanbul: Dem Yayınları.
- Lewis, Bernard (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev. B. B. Turna) Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Okumuşlar, Muhittin (2007). *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi*. Konya: Yediveren.
- Öncül, Remzi (2000). *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları.
- Öner, Necati (1987). *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, Mehmet (2010). *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özdemir, Mehmet (2013). İslam İle Batının İlk Birlikte Yaşama Tecrübesi: Endülüs Örneği. *İslam Kültüründe Hoşgörü*, içinde (s. 71-148). Ankara: DİB Yayınları.
- Polat, Mizrap (2010). Küreselleşen Dünyada Değerler ve Eğitim Arasındaki Bağ: Değerler Eğitiminin Heterojenleşen Toplumda Birlikte Yaşamaya Etkisi, *Marife* 10(1), 143-155.
- Saraç, Fatih vd.(1996). *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi(I)*, İstanbul: Risale Yayınları,
- Selçuk, Mualla (1997). Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri-Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme-, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 4, 145-158.
- Souche, Aime. (1977). *Yeni Pratik Pedagoji*. (Çev. Selahattin Odabaş). Ankara: MEB Yayınları.
- Tarhan, Nevzat (2011). *Güzel İnsan Modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tarhan, Nevzat (2012). *Toplum Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tirmizi (1978). *Sünen-i Tirmizi ve Tercemesi*. (Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu) İstanbul: Yunus Emre Yayınları.

- Tosun, Cemal (2012). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Yayınları.
- Tosun, Cemal (2005). Üçüncü Bin Yıla Girerken Din Eğitimi ve Öğretimi. *Üçüncü Bin Yıla Girerken İslam* içinde, (s. 295-310). Ankara: DİB Yayınları.
- Tozlu, Necmettin (2006). *Eğitimden Felsefeye*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları.
- Ünal, İ. Hakkı (2013). İslam'da Din Hürriyeti ve Bir Arada Yaşama Tecrübesinin İlk Örnekleri. *İslam Kültüründe Hoşgörü* içinde, (s. 17-67). Ankara: DİB Yayınları.
- Vatandaş, Celalettin (2013). *Hz. Muhammed'in Hayatı*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi (2013). Teorisi ve Pratiğiyle Türk-İslam Kültüründe Hoşgörü ve Bir Arada Yaşama. *İslam Kültüründe Hoşgörü* içinde, (s. 151-193). Ankara: DİB Yayınları.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, Hüseyin (2003). *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yürüşen, Melih (1994). *Ahlaki ve ve Siyasi Hoşgörü*. Ankara: Siyasal Yayınevi.